

Äänne­muutoksen januskasvot

Kielentutkijoiden keskuudessa on erilaisia näkemyksiä siitä, onko kielen muuttuminen edistystä vai rappiota – vai onko se yleiseltä kannalta arvioituna kumpaakaan. Tuskin on liioiteltua väittää, että ainakin vanhastaan muutosten pitäminen voittopuolisesti kielteisinä on ollut hallitseva kanta (tiivis kat­saus esim. Labov 1982: 23–27). Jotkin muutokset voidaankin toki perustella kielisysteemin kannalta jollain tapaa joko haitallisiksi tai edullisiksi, mutta usein muutos on kyllä todettava vaikutuksiltaan sangen neutraaliksi. Koska kokonaiskuvaa kielen muuttumisen yleisistä vaikutuksista ei ole onnistuttu hahmottamaan, ei ole osattu selvittää yleisellä tasolla sitä­kään, minkä vuoksi kieli alituisen muuttuu.

Tällaisten teoreettisten kysymysten kan­nalta erityisen haastavia ovat äänne­muutokset jo pelkästään sen takia, että erityises­ti niille on ominaista, että yksi ja sama muutos voidaan osoittaa kielisysteemin kannalta toisaalta hyödylliseksi, toisaalta haitalliseksi. Sekä hyötyjä että haittoja voi lisäksi olla useita. Vastakkaisiin suuntiin vieviä vaikutuksia voi olla todettavissa samallakin kielen tasolla: äänne­muutos voi hyvinkin olla vaikkapa morfofonologian kannalta toisaalta eduksi, toisaalta haitaksi. Tällaisen muutoksen luokittelu­minen »hyödylliseksi» tai »haitalliseksi» vaatii, että jokin (tai jotkin) muutoksen vaikutuksista tul­kitaan olennaisesti muita vaikutuksia mer­kitsevämmäksi kielisysteemin kannalta. Äänne­muutoksen januskasvojen toinen puoli olisi siis unohdettava. Tarkastelen seuraavassa äänne­muutoksen erisuuntai­sia vaikutuksia konkreettisen esimerkin avulla. Esimerkitapauksena on kantasuo­mesta periytyneen affrikaatan (c:n) käsittely suomen murteissa.

Havaintoja

Pääosa murteista on hankkiutunut affrikaatasta eroon (esim. Streng 1907 tai Ketunen 1940: kartat 8–10). Äännejärjestelmän rakenteen kannalta tämä on melkein odotuksenmukaista. Affrikaatan korvaamista toisella foneemilla voi pitää fonologiselta kannalta edullisena muutoksena: affrikaatta oli tyypillinen »orpo» ja »rampa» foneemi, jollaiset foneemiparadigman kannalta ovat pikemminkin rasite kuin voimavara. Affrikaatta oli »orpo», koska se oli foneemityypinsä ainoa edustaja kolmen klusiilin ja kahden (tai mahdollisesti tuolloin useamman) frikatiivin foneetisessa välimaastossa. Astevaihtelunkin kannalta tämä foneemi oli hiukan ongelmallinen, koska se oli foneetisesti riittävän klusiilimainen osallistuakseen astevaihteluun, joka pohjimmiltaan on vain klusiileja koskeva äänne-teenmuutos. Affrikaatta oli myös »rampa»: se oli foneemina vajaatehoinen, koska sen esiintymisrajoitukset olivat erittäin ankarat. Affrikaatta oli luvallinen vain sanansisäisessä asemassa, ja siinäkin se saattoi esiintyä ainoastaan geminaattana (ainakin kunnes astevaihtelu fonemaattistui). Kielen ilmaisuvarana (kuten sananmuodostuksessa) fonotaksin näin ankarasti säätelemä foneemi on marginaalinen, ja kuitenkin sille on koko ajan pidettävä varattuna foneettista elintilaa, jota muiden foneemien on varottava loukkaamasta. Lisärasitteena affrikaatalla oli vielä pientaajuisuus; affrikaatan sisältävien morfeemien määrä kun oli pienehkö.

Kantasuomalaisena aikana toteutetut affrikaattojen hävitykset olivat foneemiparadigman kannalta odottamattomia muutoksia, koska tuolloin affrikaatoilla oli tukea toisistaan ja niiden esiintymisrajoitukset olivat merkittävästi väljemmät kuin viimeiseksi jääneen affrikaatan. Se, että hävittäminen kantasuomessa silti käynnistyi, palautuu epäilemättä syihin, joilla ei ole mitään tekemistä äännejärjestelmän sisäisen säätelyn kanssa (Posti 1953: 86–91). Viimeisen affrikaatan poistoa sitä vastoin voi pitää näytteenä foneemiparadigman homeostaasista.

Koska kantasuomalaisen affrikaatan hävitys oli luonteeltaan ehdoton äänne-

muutos (eli affrikaatta poistettiin kaikista asemista), muutoksen aiheuttamat hyödyt ja haitat olivat tyypiltään hiukan erilaisia kuin ne, joita ehdollisten äänne-teenmuutosten yhteydessä usein syntyy (eli kun äänne muuttuu vain määräsäemissä, ei kaikissa). Tyypillinen ehdollisen äänne-teenmuutoksen tuoma hyöty on indeksoisuuden lisääntyminen, tyypillinen haitta taas ikonisuuden väheneminen (käsitteistä tarkemmin esim. Anttila 1974). Näin käy nimenomaan silloin, kun muutos synnyttää lisää allomorfeja muutoksen kohteena oleville morfeemeille.

On syytä korostaa sitä, että muutoksen hyödyllisyys ja haitallisuus ovat ylimalkaan perin suhteellisia ja epämääräisiäkin epiteettejä. On vaikea osoittaa sellaisia äänne-teenmuutoksia, joiden takia kielisysteemi muuttuisi viestinnällisen funktionsa suhteen aidosti paremmaksi tai huonommaksi, ts. että viestintä todella helpottuisi tai vaikeutuisi muutoksen vuoksi (ks. myös Lass 1980: 90). Ajatellaanpa vaikka sellaisia perin »haitallisia» muutoksia kuin niitä, jotka synnyttivät *i*-vartaloille tempus- ja numerussynkretismia tai karjalassa paikallisuusynkretismia. Ikonisuuden heikkenemistä (allomorfien määrän lisääntymistä) voi kyllä morfologian kannalta pitää pikemmin kielteisenä kuin myönteisenä kehityksenä siitäkin huolimatta, että samalla tapahtuva indeksoisuuden lisääntyminen (eli allomorfien kyky antaa vihjeitä allomorfia ympäröivistä morfeemeista) on sekin toisaalta nähtävissä myönteisenä ilmiönä.

Suomen kielen indeksoisimmat (ikonisuudeltaan heikoimmat) morfeemit ovat verrattain vanhoja, monien äänne-teenmuutosten runtelemia sanavartaloita ja affikseja. Vaikka teoreettiselta kannalta arvioiden on helppo päätyä näkemykseen, että allomorfeja on kiusallisen runsaasti esimerkiksi *vesi*-tyypin nomineilla tai aktiivin 2. partisiipin tunnuksella (jolla allomorfeja on yli 100, jos loppukonsonantin lausefoneettiset vaihtelut otetaan huomioon), nämäkin morfeemit tuntuvat toimivan kielellisen viestin osasina yhtä tehokkaasti kuin täysin isomorfiset morfeemit (kuten vaikkapa *talo*-

tyypin astevaihteluttomat *o*-vartalog). Lyhyesti sanoen muutoksesta seuraavien hyötyjen ja haittojen merkityksellisyyttä on varottava ylikorostamasta, koska emme (juuri) koskaan kykene osoittamaan kielellisen viestinnän todella helpottuneen tai vaikeutuneen muutoksen vuoksi.

Affrikaatan poistaminen tapahtui nähtävästi useimmissa murteissa äänteenmuutoksella *cc* > *ʒʒ* eli geminaatta-affrikaatta korvattiin geminaattana esiintyneellä soinnittomalla dentaalispirantilla; tosin alkuvaiheena oli ehkä heikon asteen asemassa tapahtunut *c* < *ʒ* (Leskinen 1981: 35). Mahdollisesti itse äänteenmuutos on länsisuomalaista perua ja itämurteiden puolelle spiranttiedustus on lainattu valmiina (Leskinen 1981: 35–37). Nyt tarkasteltavien seikkojen kannalta muutosten endogeenisuus (tai eksogeenisuus) ei kuitenkaan ole tärkeää. Muutos oli edullinen siinä mielessä, että yksinäinen affrikaatta oli nyt vaihdettu frikatiiviin, joita foneemistossa oli muitakin. Huonoa tässä muutoksessa oli kuitenkin se, että kieleen tuli nyt uusi foneemi, joka oli yhtä ankarien esiintymisrajoitusten alainen kuin affrikaatta oli ollut. Vaikka uusi foneemi ei ollut »orpo» kuten edeltäjänsä, myös se oli »rampas». Useimmissa murteissa tämä edustus ei jäänytään pysyväksi, vaan vajaatehoista uutta foneemia ryhdyttiin vaihtamaan toiseen, foneemiparadigmassa jo entuudestaan olevaan foneemiin. Huomattakoon tässä sekin, että monille murteille spiranttien hävittäminen on muutenkin ollut ominaista (esim. *h*:n karsiminen jälkitavuista).

Dentaalispirantia korvattaessa murreeroja syntyi erittäin paljon, koska eri alueilla jatkomuutokset kulkivat eri suuntiin. Äännejärjestelmän kannalta näitä erilaisia jatkomuutoksia voi pitää edullisina sikäli, että nyt vajaatehoisesta foneemista päästiin tyystin eroon vaihtamalla se johonkin kielessä jo olemassa olevaan äännekantaan eli johonkin »tuttuun» geminaattaan tai konsonanttiyhtymään. Varjopuolena jatkomuutoksissa oli se, että foneeminen distinktiio hävisi sellaisilta sanoilta, joissa distinktiota oli ylläpitänyt uuden edustuksen ja affrikaatan (sittemmin spirantin) fonologinen ero.

Foneemin hävityksen hintana oli siis vastaavan distinktion menettäminen, mutta haitta oli tässä tapauksessa verrattain pieni, koska hävitettävä foneemi oli niin marginaalinen.

Erilaisista kvalitatiivisista edustuksista on itämurteissa yleinen *ht* foneettisesti erikoisin siinä mielessä, että alkuperäiselle affrikaatalle ominainen loppufrikaatio edustuu tässä konsonanttiyhtymän frikatiivisena alkukomponenttina. Edustuksen onkin oikeastaan väistämättä katsottava perustuvan spiranttiseen välivaiheeseen. Fonologiselta kannalta edustus on aivan kelvollinen. Kuten edellä totesin, spiranttivaiheen on oletettu edeltäneen myös geminaattaedustuksia *hh* ja *tt* sekä *ss* (josta toisin Streng 1907: 44; osin myös Rapola 1966: 189). Ensiksi mainittua voisi pitää fonologisesti edullisimpana sikäli, että *hh*-geminaatta oli tähän asti käytännöllisesti katsoen puuttunut kielisysteemistä ja nyt frikatiivien esiintymisrajoitukset muuttuivat pykälän verran yhdenmukaisemmiksi (vaikka *hh*:n esiintymisen leksikaalisesti oli edelleen ahdasalaista). Geminaatan uutuuden ansiosta foneeminen distinktiokin varjeltui tämän edustuksen valinnessa murteessa. Kaikkiaan jatkomuutokset ovat kvalitatiiviselta kannalta arvoitavissa systeemin kannalta edullisiksi spirantti- ja etenkin affrikaattaedustukseen verrattuna.

Tyypiltään muista poikkeavia ovat kaakoismurteiden edustukset: osassa aluetta affrikaattaa ei ole hävitetty, ja murteiston pääedustus lienee saatu suoraan affrikaatasta. Pääedustus eli affrikaatan korvaaminen konsonanttiyhtymällä *ts* on fonologisesti mitä mainioin ratkaisu. Muutoksesta koitui vain hyötyä, ei haittaa. Yksinäisestä foneemista päästiin eroon, foneemisia distinktiota ei häiritetty (koska *ts*-yhtymää ei vanhaan ollut kielessä), konsonanttien fonotaksi johdonmukaistui (kun yhtymien *ks* ja *ps* täydennykseksi saatiin puuttuva *ts*) ja astevaihtelustakin päästiin eroon affrikaatan sisältäneissä morfeemeissa.

Oletettavasti affrikaatta oli mukana foneettisessa astevaihtelussa klusiiligeminaattojen tapaan (ainakin murteittain, ks. Rapo-

Havaintoja

la 1966: 182, 190). Affrikaatan säilyttäenissä murteissa affrikaatta osallistuu nyt fonemaattiseen astevaihteluun. Osittain heikon asteen edustuksena esiintyy yksinäisaffrikaattaa (*čć* : *ć*), mikä on yhdenmukaista klusiiligeminaattojen vaihtelun kanssa ja siinä mielessä edullinen ratkaisu. Tämän kanssa jopa samassa murteessa kilpaileva heikon asteen sibilanttiedustus (*š*) on morfofonologisesti epäjohdonmukainen vaihtoehto: toisin kuin klusiiligeminaatoilla vahvan asteen geminaatta vaihtelee kokonaan toisen foneemin kanssa (yksinäisklusiilien tapaan). Tässä suhteessa edustusta *čć* : *š* voi pitää kilpailijaansa epäedullisempänä nimenomaan morfofonologisen eheyden kannalta.

Ne murteet, jotka korvasivat affrikaatan dentaalispirantilla, jakautuivat ilmeisesti kahtia sen suhteen, osallistuiko spiranttigeminaatta astevaihteluun vai ei. Spiranttivaiheeseen jääneissä harvoissa murteissa tämä kahtalaisuus on ollut havaittavissa vielä tällä vuosisadallakin (Rauman seudun *šš* : *š* ja Kokemäen seudun *šš* : *šš*). Astevaihtelun edustus on odotuksenmukainen, koska astevaihtelu ei ole frikatiivien ominaispiirre. Vaihteluun osallistuminenkin on kyllä ymmärrettävää, kun kerran affrikaattakin siihen ilmeisesti osallistui. Oletetaanhan lisäksi frikatiivisen *s*:nkin olleen kansatuomessa jonkinlaisessa »astevaihtelussa» määräsäemissä, esim. **mees* : **meezen* > **meehen* (Hakulinen 1968: 56). Morfofonologisesti vaihteluedustus on silti epäedullisempi.

Suurin osa murteista on siis poistanut myös vajaatehoisen dentaalispirantin foneemiparadigmasta, mutta juuri astevaihtelun suhteen esiintyy kahtalaisuutta samankin kvalitatiivisen jatkomuutoksen tehneiden murteiden kesken. Osa murteista on säilyttänyt tässä suhteessa morfofonologisen johdonmukaisuuden sopeuttamalla affrikaataan palautuvat edustukset vastaavien »vanhojen» edustusten morfofonologiaan. Tällä tavalla edullisia ovat *tt* : *t* (*mettä* : *metän* kuten *katto* : *katon*) ja *ht* : *h* (*mehtä* : *mehän* kuten *lehti* : *lehen*) samoin kuin *ss* : *ss* (*messä* : *messän* kuten *kissa* : *kissan*).

Muissa murteissa jatkomuutos mutkisti morfofonologisia vaihtelusuhteita: muutoksen tuottama kvalitatiivinen edustus sinänsä oli kyllä kelvollinen, mutta sen morfofonologinen vaihtelusuhte oli erilainen kuin vastaavan vanhan edustuksen. Vaikka dentaalispirantin jättäminen astevaihtelun ulkopuolelle oli ollut täysin perusteltua, aiheutti jatkomuutoksesta *šš* : *šš* > *tt* : *tt* syntynyt länsimurteiden pääedustus morfofonologisen kirjavuuden, jossa affrikaattaa palautuva *tt* on astevaihtelun ulkopuolella, mutta alkuperäinen *tt* osallistuu vaihteluun (eli *mettä* : *metän* vaikka *katto* : *katon*).

Toisenlaisen morfofonologisen muutoksen toi muussaan itämurteissa yleisin jatkomuutos, jossa kvalitatiivisesti moitteeton *ht* joutui vaihteluun heikon asteen *t*:n kanssa. Affrikaattaa palautuvat *ht*-yhtymät vaihtelevat nyt eri tavalla kuin muut *ht*-yhtymät (*mehtä* : *metän* vaikka *lehti* : *lehen*). Paikoin sekamurteissa tavattava astevaihtelun *ht*-edustus taas on morfofonologisesti samalla tapaa epäedullinen kuin läntinen astevaihtelusta irrotettu *tt*, koska noissa sekamurteissa muut *ht*-yhtymät osallistuvat astevaihteluun.

Kolmannella tapaa morfofonologisesti hankala oli jatkomuutos, jossa edustukseksi tuli kvalitatiivisesti kelvollinen *ss* mutta astevaihteluun osallistuvana. Frikatiivigeminaatta on nyt mukana vaihtelussa, mutta – mikä erityisen hankalaa – vain niissä tapauksissa, joissa se palautuu affrikaataan (*messä* : *mesän* vaikka *kissa* : *kissan*). Frikatiivi on joutunut astevaihteluun myös Hinnerjoen *hh* : *h*-edustuksessa, mutta morfofonologisesti tämä ei ole yhtä kiusallinen kuin edellinen, koska muita *hh*-geminaattoja ei murteessa oikeastaan olekaan. Sivutaan tässä sellaisen murteittain tavattavan edustuksen kahtalaisuuden, jossa affrikaataan palautuva äännekanta käyttäytyy eri tavoin eri tavuasemissa (esim. *tarvissen* vaikka *mesän*) tai prolatiivissa eri tavoin kuin muissa tapauksissa (esim. *ylitte* vaikka *metän*) (ks. Kettunen 1940: kartat 8–10).

Äänteenmuutoksen januskasvoja ja kieleniemiöiden tiivistä ristiinkykeytymistä kuvaa hyvin se, että edellä mainitut morfo-

fonologiaa kirjavoittaneet jatkomuutokset ovat toisaalta kielisysteemille hyödyksikin. Tarkoitin tällä astevaihtelun hämärtämistä. Astevaihtelua tavalla tai toisella häiritseviä muutoksia voi pitää kielisysteemin kannalta edullisina siitä näkökulmasta, että omalta osaltaan ne ovat apuna astevaihtelun hävitämisessä. Tämä taas nähdäkseni kuuluu suomen murteiden yhteisiin tavoitteisiin – olkoonkin, että kyse on hyvin pitkään kestävästä monivaiheisesta prosessista. Kehityksen tässä vaiheessa astevaihtelu on sortumassa leksikkopiirteeksi (eli astevaihtelusuhteet on »merkittävä» lekseemikohtaiseksi lisäinformaatioksi, ks. Karlsson 1982: 27, 203, 330). Astevaihtelun esiintymistä ei nimittäin voi enää kuvata pelkästään sananmuotojen äännerakenteen pohjalta (kuten tavujen umpinaisuus- tai painosuhteiden avulla).

Astevaihtelusuhteiltaan poikkeuksellisia edustuksia voi pitää yhtäältä myönteisinäkin kielisysteemin kannalta, vaikka ne toisaalta ovat epäedullisia morfonologian mutkistumisen vuoksi. Nämäkin edustukset jakautuvat vaikutustensa osalta kahtia: osassa on kyseessä astevaihtelun poistaminen, osassa taas poikkeavalla tavalla toteutuva vaihtelu (uudenlainen heikon asteen edustus tai sitten astevaihtelun laajeneminen frikatiiviksi koskevaksi). Astevaihtelusta irrotetut *tt* : *tt* ja *ht* : *ht* ovat morfonologisesti hyviä sen vuoksi, että ikonisuutta on saatu kasvatetuksi. Heikon asteen asemaan ei enää tarvita omaa allomorfiä. Jälkimmäiset edustukset ovat vähemmän ikonisia astevaihtelunsa takia, mutta toisaalta ne ovat edellisiä tehokkaampia indeksaalisuudeltaan – samalla tavoin kuin »normaalistikin» astevaihtelussa mukana olevat morfeemit. Vaikka heikon asteen edustaja onkin poikkeuksellinen kvaliteetiltaan (tai vaihtelun osallistuminen sinänsä on poikkeavaa), tuovat heikon asteen asemaan varatut allomorfit indeksaalisuutta, joka ikonisemmilta edustuksilta puuttuu.

Kaikki edustukset, joissa jatkomuutoksen tuottama äännekanta ei astevaihtelun suhteen käyttäydy identtisesti murteessa jo entuudestaan olleiden vastaavien geminaatto-

jen tai konsonanttityhtymien kanssa, häirinevät astevaihtelua enemmän, kuin jos kyseinen äännekanta esimerkiksi olisi irrotettu tyystin astevaihtelusta. Astevaihtelun selkeydelle tehnee enemmän haittaa se, että murteessa on kahdella eri tavalla käyttäytyviä *tt*- tai *ht*-jonoja, kuin että kaikki kyseiset jonot, uudet ja vanhat, olisi vedetty pois astevaihtelusta. Jos sanottaisiin paitsi *mettä* : *mettän* myös *katto* : **katton*, astevaihtelun puuttuminen olisi tältä osin ilmaistavissa fonologisin kriteerein: *tt* ei osallistu astevaihteluun. Nyt astevaihtelun puuttuminen (tai poikkeava vaihtelusuhte) on ilmaistava yksittäisten lekseemien ominaispiirteenä samaan tapaan kuin vaikkapa nominien varatalonloppuisen *i*:n morfonologiset vaihtelusuhteet muotosarjassa (eli milloin *i* säilyy, milloin se taas vaihtelee *e*:n kanssa: *kari* : *karin* vs. *kivi* : *kiven*).

Pikku ekskursiona kiinnitän seuraavassa huomiota muutamiin yhtäläisyyksiin, joita edellä käsittelemilläni muutoksilla on velaarinasalain vaiheisiin suomen murteissa. Tunnettuun tapaan astevaihtelun fonemaattistuminen synnytti kolmannen nasaalifoneemin. Yhtymän *ηk* heikkoasteinen vastine oli nyt *ηη*, ja ankarasti tulkiten *η* on katsottava itsenäiseksi foneemiksi, koska geminaattasanaalin kvaliteetti ylläpitää merkityseroa sellaisissa tapauksissa kuin *onnen* – *onnan* tai *rauhan* – *rannan* – *ramman*. Velaarinasalain asema äännejärjestelmässä on hyvin samanlainen kuin soinnittoman dentaalspirantin, joka ensimmäisessä vaiheessa korvasi affrikaatan. Kumpikin foneemi on »rampa», koska niiden esiintymisrajoitukset ovat erittäin ankarat; ne ovat systeemin kannalta marginaalisia yksiköitä. Toisaalta kumpikaan ei ole »orpo» sillä tavoin kuin affrikaatta, joka oli lajinsa ainoa edustaja. Nasaaleja ja frikatiiveja (jopa spirantteja) on kielessä muitakin.

Vajaatehoisuus koitui osassa murteitamme myös tuoreen velaarinasaalifoneemin kohtaloksi, kun äänne sulautettiin takaisin /n/:n allofoniksi. Kielisysteemi pääsi eroon tehottomasta foneemista poistamalla astevaihtelun *ηk*-yhtymästä (ks. esim. Posti 1951). Tämä muutos häiritsti samalla aste-

Havaintoja

vaihtelua, mutta ei aiheuttanut morfofonologian kirjavoitumista, koska kaikki *ŋk*-yhtymät käyttäytyivät edelleen samalla tavoin: kaikki olivat nyt astevaihteluttomia tyyliin *onki* : *onket*. Toisaalta kyllä tämä toi morfofonologista epäsymmetriaakin, koska muut nasaalin ja klusiilin yhtymät olivat edelleen astevaihtelussa mukana (*nt* : *nm* ja *mp* : *mm*). Astevaihtelun peruutus myös lisäsi *ŋk*-yhtymän sisältävien morfeemien ikonisuutta, mutta samalla tietysti vähensi niiden indeksaalisuutta. Omanlaistaan morfofonologista epäyhtenäisyyttä on niissä suhteellisen harvoissa murteissa, joissa astevaihtelu ei toteudu kauempana sanassa (*auriŋkon* vaikka *onŋen*). Koska näissä murteissa velaarinasaaali on foneemi, sen on foneettisesti likeisyyden vuoksi luontevinta tulkita esiintyvän myös *auriŋkon*-tyypissä. Noissa murteissa on siten kaksi eri tavoin käyttäytyvää *ŋk*-yhtymää, eli astevaihtelua häiritään samantapaisella morfofonologisella kahtalaisuudella kuin affrikaatan edustuksella niissä murteissa, joissa edustus on astevaihtelusuhteiltaan erilainen kuin sama äännekanta niissä tapauksissa, joissa se ei palaudu affrikaattaan.

Sivumennen huomauttakkoon, että vaihtelemattomissa nasaali + *k*-yhtymissä tuo nasaali on fonologiselta kannalta kaikkien nasaalikonsonanttien (myös *m:n*) yhteisfoneemi. Tavaksi on kuitenkin tullut luokitella se nimenomaan /n/:ksi sellaisissa murteissa, joissa velaarinasaaali ei ole itsenäinen foneemi (eli joissa paitsi *auriŋkon* myös *onket*). Fonologiselta kannalta tämä on tietysti hiukan mielivaltaista sikäli, että /n/ ja /m/ eivät ole oppositiossa tässä asemassa (eli tästä näkökulmasta nasaali voisi yhtä hyvin olla /m/!). Koska velaarinasaaali on foneettisesti lähempänä dentaali- kuin labiaalinasaaalia, voi /n/-tulkintaa toki pitää hyväksyttävänä, vaikka foneettinen etäisyys on *n*:llä ja *ŋ*:lläkin suuri (samaa luokkaa kuin *t*:llä ja *k*:lla). Vastaavin foneettisin kriteerein yhteisfoneemi voidaan siis tulkita /ŋ/:ksi niissä murteissa, joissa edustus on tyyppiä *auriŋkon* mutta *onŋen*.

Esitän vielä eräänlaisen kumulatiivisen

koosteen affrikaatan nykyedustusten mukanaan tuomista hyödyistä ja haitoista; pidetään kuitenkin mielessä niiden epiteettien suhteellisuus ja monitulkintaisuuskin kielisysteemin näkökulmasta. Jos nykyedustuksia tarkastellaan kvalitatiiviselta kannalta (jättäen tässä vaiheessa syrjään niiden astevaihtelusuhteet), voitaneen joitain edustuksia pitää foneemiparadigman kannalta edullisempina kuin toisia. Äännejärjestelmän tasapainon kannalta edustus on »huono» murteissa, joissa affrikaatta on säilytetty (eli *cé*). Tätä edullisempi, tavallaan »kohtalainen» vaihtoehto on *ʒ*, koska dentaalispiranti ei ole ainoa frikatiivifoneemi, vaikka se onkin uusi, hyvin vajaatehoinen foneemi. Kvalitatiivisesti »hyvinä» voinee pitää jatkumuutoksen tuottamaa marginaalista *hh*-edustusta. Siinä affrikaatta on korvattu jo systeemiin kuuluvalla foneemilla, ja koska *hh*-geminaattoja ei systeemissä aikaisemmin ole esiintynyt (etenkään vartalonsisäisinä), edustus tavallaan täyttää fonotaktisen aukon. Jatkomuutoksien tuottamia edustuksia *tt*, *ht* ja *ss* voinee myös pitää kvalitatiivisesti »hyvinä»: poikkeava foneemi on korvattu äännekannalla, joka sellaiseenaan esiintyy kielisysteemissä muutenkin. Eri edustuksista epäilemättä kaikkein hyödyllisin on *ts*. Siinä epähaluttavan foneemin tilalle on muodostettu konsonanttiyhtymä, joka samalla täyttää kombinaatio-opillisen aukon, koska ainoa puuttuva klusiiliin ja sibilantin jono tuli nyt kieleen (tosin ankarin esiintymisrajoituksin varustettuna tässä vaiheessa). Kvalitatiivisesti »erinomainen» *ts* ei ole aiheuttanut oikeastaan minkäänlaista haittaa kielisysteemille.

Vaikka edustukset *tt*, *ht* ja *ss* ovat kvalitatiivisesti onnistuneita äännejärjestelmän kannalta, ne ovat samalla kertaa leksikaaliselta kannalta haitallisia toisin kuin kvalitatiivisesti huonommat edustukset *cé* ja *ʒ* sekä kelvollinen *hh*. »Hyvät» edustukset *tt*, *ht* ja *ss* ovat nimittäin hävittäneet foneemisen distinktion sellaisten sanojen väliltä, joissa ero on alun perin ollut vain affrikaatan ja sen nyt korvanneen äännekannan varassa (esim. *cc* vs. *tt*). Nyt syntyi homonymiaa, jonka haitallisuusastetta käytän-

Havaintoja

nössä rajoitti se, että affrikaatan sisältäneitä morfeemeja oli verrattain niukalti. Niinpä murteisiin ei päässyt syntymään kovinkaan paljon sellaisia homonymisia sanavartaloita kuin vaikkapa idässä *ehti-* (yleiskielen *ehti-* ja *etsi-*) tai lännessä *katto-* (yleiskielen *katto-* ja *katso-*). Homonymiaa ei ole syntynyt murteissa, joissa edustuksena on fonologisesti »erinomainen» *ts*, »hyvä» *hh*, »kohtalainen» *ʒʒ* tai »huono» *ćć*.

Osa edustuksista ei ole tuonut muassaan tuon enempiä etuja tai haittoja. Tällä tarkoitan niitä edustuksia, jotka astevaihtelun suhteen ovat odotuksenmukaisia, tunnusmerkittämiä. Tällaisia edustuksia on kahta lajia: ensinnäkin niitä, joissa edustus on kvaliteetiltaan sellainen, että se kuuluu astevaihtelun piiriin ja astevaihtelu myös toteutuu normaalin laisena, sekä toiseksi niitä, joissa edustus kvaliteetiltaan on astevaihtelun piiriin kuulumaton ja on myös pidetty astevaihtelun ulkopuolella. Ensimmäistä lajia ovat edustukset *tt : t* ja *ht : h*, joissa affrikaatan tilalle tullut edustus osallistuu astevaihteluun samalla tavalla kuin vastaava alkuperäinen äännekanta. Näihin rinnastuu edustus *ćć : ć* sikäli, että siinä geminaatta-affrikaatan foneettinen astevaihtelu, joka on ollut samanlaista kuin geminaattaklusiileilla, on fonemaattistunut saman periaatteen nojalla kuin geminaattaklusiileilla, ts. heikossa asteessa geminaatan tilalla on vastaava yksinäisfoneemi. Jälkimmäistä lajia ovat edustukset *ss : s* sekä *ʒʒ : ʒ*, joissa affrikaattaa palautuva frikatiivi on jäänyt astevaihtelun ulkopuolelle, kuten frikatiivien odottaisikin.

Toisenlaisessa asemassa ovat astevaihtelusuhteiltaan poikkeukselliset edustukset. Ne ovat nimittäin aiheuttaneet kielisysteemille vielä lisää sekä haittaa että hyötyä. Myös näitä astevaihtelun kannalta tunnusmerkittämiä edustuksia on kahta lajia. Ensinnäkin on niitä, joissa äännekanta on astevaihtelun alainen, mutta joko vaihtelu on peruutettu tai sitten heikon asteen edustus on poikkeuksellinen. Toista lajia ovat sellaiset edustukset, joissa äännekanta on astevaihtelun piiriin normaalisti kuulumaton (frikatiivi) mutta jotka siitä huolimatta osal-

listuvat astevaihteluun. Ensimmäistä lajia ovat edustukset *tt : tt* sekä *ht : ht*, jotka ovat siis vaihteluttomia, samoin kuin *ht : t* ja *ćć : ć*, joissa heikon asteen edustaja on tunnusmerkkinen. Jälkimmäistä lajia ovat »luvattoman» astevaihtelun edustukset *ss : s*, *hh : h* ja *ʒʒ : ʒ*, joissa frikatiivi osallistuu astevaihteluun.

Kaikkia astevaihtelusuhteiltaan tunnusmerkittämiä edustuksia voi pitää kielisysteemin kannalta kielteisinä, koska tavalla tai toisella ne kaikki mutkistavat morfofonologisia vaihtelusuhteita. Suoranaisesta morfofonologian kirjavoitumisesta on kyse edustuksissa *tt : tt*, *ht : ht* ja *ht : t*, jotka vaihtelusuhteiltaan ovat erilaisia kuin kielen muut *tt-* ja *ht-*jonot. Toisenlaista hämäämistä aiheuttavat edustukset *ʒʒ : ʒ* ja *hh : h*, joissa frikatiivi on joutunut klusiileille ominaiseen vaihteluun, sekä edustus *ćć : ć*, jossa heikon asteen edustaja on poikkeavaa tyyppiä. Huomattavaa näissä kolmessa on se, että ne eivät kirjavoita morfofonologiaa samalla tavoin kuin ensimmäiset kolme edustusta, koska kielisysteemissä ei ole millään muulla tavalla käyttäytyviä (toislähtöisiä) vastaavia geminaattoja: kaikki *hh-*, *ʒʒ-* ja *ćć-*geminaatat vaihtelevat samalla tavalla. Haitallisuuden suhteen erikoisasemassa on edustus *ss : s*, joka on tuonut muassaan molemmat mainitut morfofonologiset haitat: siinä on kyseessä »luvatton» frikatiivin astevaihtelu ja lisäksi kielisysteemissä on nyt kaksi eri tavoin käyttäytyvää *ss-*geminaattaa (koska muut kuin affrikaattaa palautuvat *ss-*jonot eivät ole astevaihtelussa). Jos uskalamme tulkita edustuksen *ts : ts* kaikista vaihtoehdoista kielisysteemin kannalta edullisimmaksi, niin samoin kriteerein voinee edustusta *ss : s* pitää haitallisimpana kaikista.

Tyypilliseen äännevuokoksen tapaan on seitsemästä tunnusmerkkisen astevaihtelun edustuksesta viisi suoraan vaikuttanut myös ikonisuuden ja indeksaalisuuden ristivetoon asianomaisissa sanaparadigmoissa. Astevaihtelusta irrotetut *tt : tt* ja *ht : ht* ovat lisänneet paradigmojen ikonisuutta (ja samalla vähentäneet niiden indeksaalisuutta). Tilanne on tältä osin sama kuin niissä mor-

Havaintoja

fofonologisesti säännöllisissä nykyedustuksissa, jotka ovat astevaihtelun ulkopuolella (*ts* : *ts*, *ss* : *ss* ja *ʒʒ* : *ʒʒ*). Astevaihteluun joutuneet frikatiivigeminaatat (edustuksissa *ss* : *s*, *hh* : *h* ja *ʒʒ* : *ʒ*) ovat sitä vastoin lisänneet kyseisten paradigmojen indeksaisuutta (ja vähentäneet ikonisuutta) verrattuna paradigmoihiin, joissa on normaalisti käyttäytyvä frikatiivigeminaatta. Välimaastoon jäävät *ht* : *t* ja *ćć* : *ś*, jotka ovat yhtä indeksaalisia (ja ikonisia) kuin niiden tunnusmerkittömät vastineet (edustukset *ht* : *h* ja *ćć* : *ć*), mutta joissa heikon asteen indeksifoneemi on poikkeavan laatuinen.

Hiukan toinen asia on sellainen syntagmaattinen signaloivuus, joka on ominaista vain allomorfeille, joiden morfofonologinen rakenne paljastaa ne tiettyyn asemaan varatuiksi allomorfeiksi. Astevaihtelullisista affrikaattaedustuksista tällaisen syntagmaattisen signaalin antavat ensinnäkin säilymäedustus *ćć* : *ć*, toiseksi astevaihtelussa oleva spiranttivaiheen edustus *ʒʒ* : *ʒ* sekä kolmanneksi jatkomuutoksen synnytyt *tt* : *t* ja *ht* : *t*. Sellaiset sanamuodot kuin *mećän*, *međän* ja *metän* nimittäin signaloivat vartaloallomorfin heikkoasteisuutta syntagmaattisesti: kyseiset allomorfit eivät voi olla vahva-asteisia tai vaihtelemattomia toista tavua alkavan konsonanttinsa osalta (nominatiivi ei voi olla **mećä*, **međä*, **metä*). Morfofonologisen kirjavuuden vuoksi tavun sulkevan morfeemin etinen *metä*-tyypin allomorfi tosin voisi vaihdella yhtä hyvin *tt*:n kuin *ht*:n sisältävän allomorfin kanssa, joten itse vaihtelusuhte on opittava leksikkopiirteenä (esim. *metän* : *mehtä* mutta *katon* : *katto*). Astevaihtelusta irrotetut edustukset *tt* : *tt* ja *ht* : *ht* antavat vastaavaan tapaan syntagmaattisella tasolla signaalin ikonisuudestaan kyseisen konsonanttiaineksen osalta, koska sellaiset sanamuodot kuin *mettän* ja *mehtän* kertovat konsonanttiaineksen olevan paradigmassa (poikkeuksellisesti) vaihtelematon.

Astevaihtelusuhteitaan poikkeuksellisista edustuksista voinee karkeistaen todeta, että mitä haitallisempia ne ovat morfofonologian näkökulmasta, sitä hyödyllisempiä ne samalla kertaa ovat astevaihtelun hämär-

tämisen kannalta. Morfofonologisen kahtalaisuuden synnyttäneet, äännekannaltaan astevaihtelun piiriin kuuluvat edustukset *tt* : *tt*, *ht* : *ht* ja *ht* : *t* ovat tässä mielessä edullisimmat, koska ne ovat muuttaneet astevaihtelun leksikkopiirteeksi kyseisessä äännekannassa (*tt* tai *ht*). Muissa edustuksissa tilanne on monisyisempi: yhden frikatiivigeminaatan joutuminen määräsanoissa astevaihteluun kyllä hämärtää alun perin klusileja koskevan vaihtelun rajoja ja edesauttaa ser. muuttumista leksikkopiirteeksi, mutta on toisaalta tuonut lisää kielenainesta astevaihtelun piiriin. Muista frikatiiviedustuksista erottuu tässäkin *ss* : *s*, jossa on kyseessä sekä frikatiivin joutuminen astevaihteluun että morfofonologisen kahtalaisuuden syntyminen (*messä* : *mesän* vaikka *kissa* : *kissan*).

Kaikkiaan eri edustusten välillä on siis suuriakin eroja sen suhteen, miten paljon ne (tai pikemminkin niitä tuottaneet äänteenmuutokset) ovat vaikuttaneet kielisysteemiin. Useimmat kirjoitukseni alkupuolella käsitellyt edustukset ovat tuoneet muassaan vähemmän seuraamuksia kuin jälkipuolella käsitellyt. Huomionarvoista on kuitenkin se, että erisuuntaiset vaikutukset ovat kussakin tapauksessa jonkinlaisessa tasapainossa sikäli, että aiheuttaessaan jonkin haitan muutos samalla tuo myös jonkin edun. Tämä kuvastaa äänteenmuutoksen januskasvoja: kun nokka irtoaa (*tt* korvaa väli-vaiheen kautta affrikaatan), pyrstö tarttuu (distinktio *cc* vs. *tt* tuhoutuu), kun pyrstö irtoaa (myös heikkoon asteeseen tulee *tt*, mikä häiritsee kartettavaa astevaihtelua), nokka tarttuu (kielisysteemissä on nyt kaksi eri tavoin käyttäytyvää *tt*-jonoa). Niistä lukuisista äänteenmuutoksista, jotka kantasuomesta perittyyn affrikaattaan ovat eri vaiheissa kohdistuneet, vain yhtä voinee pitää pelkästään edullisena kielelle, nimittäin affrikaatan korvaamista *ts*-yhtymällä. Kaikki muut muutokset ovat tuoneet mukanaan sekä hyvää että pahaa, vaikka ainakin joissain tapauksissa voidaan kokonaisuuden katsoa painottuvan joko haitallisuuden tai hyödyllisyyden puolelle. Viime kädessä äänteenmuutosten januskasvoisuus, niiden

leimallinen ominaisuus tuoda muassaan samalla sekä hyötyä että haittaa, on selitettävissä ihmiskielen semioottisesta kaksijakoisuudesta lähtien: viestinnällisesti sekä indeksaalisuus että ikonisuus ovat kumpikin omalla tavallaan myönteisiä arvoja, mutta päinvastaisista syistä ja päinvastaisin keinoin. Periaatteessa toinen voi kehittyä ainoastaan toisen taantumisen kustannuksella. Äänne- ja muotojen muutos hyvin usein muuttaa niiden kahden tekijän painosuhteita, jolloin se väistämättä on yhdeltä kannalta eduksi, toiselta haitaksi.

KARI NAHKOLA

jallisuuden Seuran toimituksia 283. Helsinki.

STRENG, HARRY 1907: Konsonanttiyhdytymä *ts* suomen kielessä. Vähäisiä kirjelmää 38. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

LÄHTEET

- ANTTILA, RAIMO 1974: Allomorfiin semiotiikkaa. – *Virittäjä* 78 s. 331–338.
- HAKULINEN, LAURI 1968: Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- KARLSSON, FRED 1982: Suomen kielen äänne- ja muotojen rakenne. WSOY, Helsinki.
- KETTUNEN, LAURI 1940: Suomen murteet III A. Murrekartasto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 188. Helsinki.
- LABOV, WILLIAM 1982: Building on empirical foundations. – Lehmann, P. – Malkiel, Yakov (toim.): *Perspectives on historical linguistics* s. 17–92. John Benjamins, Amsterdam.
- LASS, ROGER 1980: *On explaining language change*. Cambridge University Press, London.
- LESKINEN, HEIKKI 1981: Suomen murteiden historiaa III. Jyväskylän yliopiston suomen kielen ja viestinnän laitoksen julkaisuja 28. Jyväskylä.
- POSTI, LAURI 1951: Suomen murteiden äännehistorian kysymyksiä. – *Virittäjä* 55 s. 407–416.
- 1953: From Pre-Finnic to late Proto-Finnic. – *Finnisch-ugrische Forschungen* 31 s. 1–91.
- RAPOLA, MARTTI 1966: Suomen kielen äännehistorian luennot. Suomalaisen Kir-